

Den kolde krig

- et overblik

Søren Hein Rasmussen er ph.d. og lektor ved Institut for historie og områdestudier, Århus Universitet

Den kolde krig er betegnelsen for den storpolitiske konflikt mellem de kapitalistiske og de kommunistiske lande, der med USA og Sovjetunionen som anførere for hver sin part stod på fra 2. Verdenskrigs slutning til den østeuropæiske kommunismes fald i 1989/90. Udtrykket tilskrives normalt den amerikanske præsident Trumans rådgiver Bernard Baruch, som benyttede det i en tale i april 1947, hvorefter det blev populariseret af den ligeledes amerikanske journalist Walter Lippmann.

Den kolde krigs vigtigste særkende var, at den blev udkæmpet med diplomatiske og propagandistiske midler, samt med et voldsomt oprustningskapløb inkluderende kernevåben, men uden direkte militære konfrontationer mellem hovedaktørerne. Der var derimod mange afgrænsede såkaldte stedfortræderkrige, hvor den kolde krigs parter støttede op om hver deres favorit, og der var tillige flere væbnede konflikter med den ene part direkte involveret. Europas forhold var i centrum for den kolde krig, men også mange lande uden for Europa blev draget ind i et satellitsystem under de førende magter og militærpagter, og det var i den tredje verden, stedfortræderkrigene blev udspillet. Den kolde krig overskyggede tidens øvrige storpolitiske konfliktflader som fx forholdet mellem verdens rige og fattige lande. Den havde også stor betydning for de direkte implicerede landes indre forhold, som tenderede til at blive bedømt efter deres formodede gunst eller ugunst for koldkrigens parter.

I ældre opslagsværker kan man støde på den opfattelse, at den kolde krig sluttede i 1962/63. På denne tid startede en periode med afspænding og opløsningstendenser i blokdannelsen, men blokkenes rivalisering standsede ikke, i 1979 indtrådte en ny spændt periode. En periodisering af den kolde krig inkluderende hele perioden fra 1945 og frem til kommunismens fald omkring 1989/90 har således vundet hævd, med faseinddelingen den første kolde krig (1945-1962/63), afspændings- eller détenteperioden (1962/63-1979) og den ny kolde krig (1979-1990).

Historie Netmagasinet
www.historie-nu.dk

Historie-nu.dk er et gratis historie magasin, der sætter nutiden i perspektiv, giver baggrunden og skaber diskussionerne.

Den kolde krigs grundlag

Anskuet som en ideologisk funderet konflikt kan den kolde krig siges at

have sit udspring i den russiske revolution i november 1917, idet det russiske kommunistparti (bolsjevikkerne) fra dette tidspunkt satte sig for at opbygge et samfundssystem, der udtrykkeligt undsagde kapitalismen og havde som ambition at afskaffe denne over hele jorden. Det førte i 1918 til oprettelsen af Sovjet-Rusland, fra 1923 Sovjetunionen, og i 1919 af den internationale kommunistiske organisation Komintern. Sidstnævnte blev nedlagt igen i 1943, hvilket dog ikke ændrede ved kommunismens globale perspektiv. Skønt der hurtigt opstod skarpe modsætningsforhold mellem Sovjetunionen og jordens øvrige stormagter, og mellem kommunistpartierne og de øvrige politiske partier i de enkelte lande, var disse i mellemkrigstiden dog ikke mere fremtrædende end flere andre. Først efter 2. Verdenskrig trådte de frem som de vigtigste i storpolitikken, efter at nazismen og fascismen var nedkæmpet og USA og Sovjetunionen havde vundet status som supermagter, der med hensyn til militær, politisk og økonomisk magt var de øvrige gamle stormagter klart overlegne. Afskaffelsen af kapitalismen indebar ifølge den kommunistiske ideologi først og fremmest, at privat ejendom over og kontrol med produktionsmidlerne skulle erstattes med kollektive ejendoms- og kontrolformer. En følge heraf var, at kommunistpartierne arbejdede på at afskaffe de forskellige politiske styreformers, der forefandt i de forskellige kapitalistiske lande, til fordel for en stærk statsmagt baseret på det ejendomsløse folkeflertals magt og med ejendomsret over de fleste værdier. I praksis blev denne magt identisk med kommunistpartiets magt, både i Sovjetunionen og i de mange lande, hvor kommunistiske magtovertagelser efter 1945 fandt sted.

En hovedkomponent i propagandaslaget kom til at dreje sig om, hvilket samfundssystem der bedst kunne sikre økonomisk effektivitet og materiel fremgang for sin borgere. De vestlige lande var gennem hele perioden økonomisk overlegne og øvede en betragtelig tiltrækning på de østeuropæiske borgere, men målt på vækstrater var konkurrencen frem til omkring 1980 ikke entydigt til nogens fordel. Først herefter mistede de kommunistiske lande klart terræn. En anden vigtig komponent drejede sig om borgernes udfoldelsesmuligheder. Da normen for det politiske liv i vesten efter 1945 var demokrati, blev den kolde krig herfra fremstillet som en konflikt mellem den totalitære kommunisme og det liberale demokrati, mellem diktatur og frihed, med spørgsmålet om den private ejendomsret som en del heraf. Også på dette område trak vesten det længste strå i kampen om sjælene i Europa og andre højtudviklede lande, mens vestens kolonifortid og alliancerne med tvivlsomme regimer gav et mere broget billede i den øvrige verden.

Bagved den ideologiske propaganda lå tillige traditionel stormagtspolitik. En lang række af de konkrete initiativer, der i den kolde krig blev taget, både af USA og Sovjetunionen og de mindre stormagter, havde snævert statslige magtinteresserer som baggrund og kan næppe reduceres til kun at dreje sig om ideologiske uoverensstemmelser. Gennemgående var USA den mest aktivistiske af de to supermagter.

Den første kolde krig 1945-1962/63

En kamp om magten over de tabende og besatte lande i 2. Verdenskrig gjorde sig allerede gældende inden dens afslutning. Dette perspektiv bør indregnes i forståelsen af stormagternes dispositioner i krigens afsluttende fase, også den amerikanske beslutning om at anvende atomvåben over Japan i august 1945. Winston Churchills tale den 5. marts 1946 i

den amerikanske by Fulton, hvor han udtalte, at et „jernetæppe“ havde delt Europa, markerer en åben erkendelse af den kolde krig. I de nærmest følgende år blev de østeuropæiske lande, som havde været besat af Sovjetunionen, gjort til kommunistisk ledede såkaldte folkedemokratier. Den permanente deling af Tyskland fra 1949 markerede sidste led i denne proces. I forbindelse med støtte til de antikommunistiske regimer i Grækenland og Tyrkiet fremsatte USAs præsident Truman i marts 1947 den såkaldte „Truman-doktrin“, der gik ud på at yde støtte til ethvert land, der blev truet af kommunistiske omvæltninger. Denne doktrin blev en hovedsøjle i USAs koldkrigs politik, som herefter gik ud på at „dæmme op“ for kommunismen overalt på kloden med de midler, der blev skønnet nødvendige. Anklage om kommunisme blev i mange tilfælde gjort til en legitimationsfaktor, der næppe kunne stå for nærmere undersøgelser. Under den kolde krig blev det til mindst 15 amerikanske egentlige militærinvasjoner, foruden et større antal mindre officielle krigshandlinger i andre lande. Sovjetiske militærinvasjoner fandt sted i Østeuropa to gange og i Afghanistan i 1979.

Den amerikanske økonomiske hjælp gennem Marshall-planen, som blev iværksat fra 1948, blev et vigtigt instrument i bestræbelserne på at sikre Vesteuropa mod kommunismen. Oprettelsen af Atlantpagten i 1949 var et militært skridt med et tilsvarende mål. Atlantpagten blev i lyset af Koreakrigen, som USA deltog i på Sydkoreas side mod det kommunistiske Nordkorea, i 1950 organisatorisk videreudviklet til NATO, The North Atlantic Treaty Organization. Efter optagelsen af Vesttyskland i NATO i 1955 blev det østeuropæiske modstykke Warszawapagten oprettet. Mindre betydningsfulde militærorganisationer som ANZUS (1951) og SEATO (1954) blev af USA oprettet i andre strategisk vigtige områder af jorden. Den våbenteknologiske udvikling beskrev efter 2. Verdenskrig en række spring fremad, og da Sovjetunionen i 1949 foretog sin første atomprøvesprængning, blev der tale om et egentligt oprustningskapløb. Brintbomber, langtrækkende bombefly, atombestykkede mellemdistanceraketter og interkontinentale raketter, atombestykkede ubåde og sidst men ikke mindst satellitter blev i løbet af 1950'erne udviklet i et politisk klima, hvor konfrontation og krigsfare konstant truede. Den internationale politiske og militære situation måtte således opfattes som yderst faretruende, måske for menneskehedens overlevelse overhovedet. Med til dette billede af spænding hører, at der ikke blev indgået en eneste reel nedrustningsaftale i 1950'erne på trods af flere FN-initiativer og mange forhandlinger. Tværtimod fulgte en række andre farer i kølvandet på de to supermagters kaprustning, ikke mindst atomvåbenspredning til flere lande, i første omgang Storbritannien (1952) og Frankrig (1960), og faren fra det radioaktive nedfald efter prøvesprængningerne. Der blev mellem 1951 og 1958 foretaget 208 atmosfæriske brintbombsprængninger, som efter datidige beregninger forårsagede 90 millioner tons radioaktivt nedfald. Undervejs opstod den ene politiske krise og konfrontation efter den anden mellem øst og vest, kulminerende i begyndelsen af 1960'erne med nedskydningen af et amerikansk U2-spionfly over Sovjetunionen i 1960, Berlinkrisen og opførelsen af Berlinmuren i august 1961, og Cubakrisen i oktober 1962.

Cubakrisen førte til afslutningen på den første kolde krig. Den udspillede sig i oktober 1962, da USA efter at have konstateret en sovjetisk opstilling af atomraketter på øen iværksatte en flådeblokade rundt om den og forberedte en invasion. Efter seks dage vendte de sovjetiske fartøjer om,

som var på vej til Cuba, og Sovjetunionen indvilligede i at fjerne sine militære anlæg til gengæld for, at USA afstod fra en invasion. En overhængende fare for atomkrig var hermed afværget, og de to landes ledere Kennedy og Khrustjof søgte belært af erfaringen i dialog. Året efter blev der indgået en traktat om stop for atmosfæriske prøvesprængninger.

Afspændingsperioden 1962/63-1979

I 15 år efter Cubakrisen stod øst-vest konflikten mindre skarpt. USAs engagement i Vietnamkrigen i denne periode mindskede samtidig supermagtens prestige, men også Sovjetunionens greb om sine venner led et alvorligt tilbageslag, da det i 1964 kom til åbent brud Folkerepublikken Kina, som herefter søgte at opbygge parallelle kommunistiske partier og knytte mindre lande til sig. Dette lykkedes til en vis grad i den tredje verden.

I 1972 kunne Sovjetunionen og USA underskrive hele to atomvåbenaftaler, nemlig ABM-traktaten til begrænsning af raketforsvarssystemer og SALT 1-traktaten der begrænsede væksten i antallet af strategiske atomvåbenraketter. Traktaterne var de første, der greb egentligt begrænsende ind i oprustningen, hvorfor de markerede et gennembrud. SALT 2-forhandlinger om en videregående strategisk våbenbegrænsning tog umiddelbart efter deres begyndelse.

Et grundlæggende problem i øst-vest forholdet var grænsedragningen i Europa efter 2. Verdenskrig, med forholdet mellem de to tyske stater i centrum. Fra sovjetisk side havde der længe været interesse i at få drøftet de europæiske problemer i en aleuropæisk konference. Betingelserne for en sådan var nu betydeligt forbedrede. Den vesttyske forbundskansler Willy Brandt underskrev i 1970 en traktat, som anerkendte Oder-Neisse linjen som Polens vestgrænse og dermed markerede starten på en mere fleksibel vesttysk politik overfor østlandene, og året efter enedes USA, Sovjetunionen, England og Frankrig om en ny Berlinaftale, der afklarede en række indbyrdes stridspunkter. Da forholdet mellem de to tyske stater i 1972 blev normaliseret, var vejen åbnet for den store „Europæiske konference om sikkerhed og samarbejde“, CSCE, som startede i 1973. I 1975 kulminerede konferencen med vedtagelsen af „Helsinki-slutakten“, underskrevet af 33 europæiske lande samt USA og Canada. Akten indeholdt tre hovedafsnit: et sikkerhedspolitisk, indeholdende en række tillidsskabende foranstaltninger; et økonomisk, som havde til formål at skabe bedre forudsætninger for samhandel mellem øst- og vesteuropa; og endelig et afsnit om menneskerettighederne, hvori deltagerne blandt andet lovede at respektere tanke-, samvittigheds-, religions- og trosfrihed uden forskelsbehandling på grundlag af race, køn, sprog eller religion. Nedrustningstraktaterne, de fortsatte forhandlinger og CSCE, der blev videreført som et permanent forhandlingsforum, var vigtige skridt i afspændingsprocessen. Alligevel viste den sig at være uholdbar. En vigtig faktor herfor var, at Sovjetunionen i bestræbelserne på at indhente USAs atomare overvægt siden 1960 havde oprustet i en hurtigere takt end USA. Det skabte usikkerhed i USA og NATO og vanskeliggjorde forhandlingerne. Et andet problem var, at en række våbenteknologiske nyskabelser gjorde lokalisering, antalsansættelse og bestemmelse af våbnenes kvalitet besværligere end tidligere. Det drejede sig blandt andet om ubådsbaserede atommissiler (SLBM) og missiler med flere styrbare sprænghoveder (MIRV), som i og med at de blev udskiftet med ældre våben måske ikke ændrede på antallet af fremføringsmidler, men nok dissens farlighed.

Endelig var der indenfor NATO i almindelighed og ledende kredse i USA i særdeleshed en udbredt opfattelse af, at det var Sovjetunionen og Warszawapagten, der i disse år vandt terræn i blokkenes globale magtspil, og af, at afspændingspolitikken hjalp til i denne udvikling. Nationale befrielseskrige i flere tredjeverdenslande blev støttet af Sovjetunionen. USA, der var politisk svækket af Vietnamkrigen og Watergate-skandalen, havde vanskeligt ved at blande sig så dynamisk, som man tidligere havde været vant til, og den vestlige verden var i 1973 oven i købet løbet ind i en dybtgående økonomisk krise. En amerikansk offensiv for at genvinde initiativet blev indledt fra 1977 efter valget af den demokratiske præsident Carter. I begyndelsen som et ideologisk angreb på øst, hvor Helsinki-slutaktens forpligtelser til at respektere menneskerettighederne blev fremhævet, samt med planer om at effektivisere NATOs strukturer og våben. Et symptom på afspændingsprocessens skrøbelighed var USAs beslutning i juni 1977 om at sætte et nyt atomvåben til brug på slagmarken, neutronbomben, i produktion til udstationering i tusindvis i Vesteuropa. Dette skabte spændinger mellem USA og de europæiske allierede, og planerne blev i første omgang skrinlagt. SALT 2 blev forhandlet færdig i juni 1979 og undertegnet af statslederne Carter og Bresjnev. En aftale om at starte SALT 3-forhandlinger om egentlig nedrustning blev truffet, men hermed var det også slut.

Den ny kolde krig 1979-1990

I maj 1977 besluttede NATO på et stats- og regeringschefmøde at udarbejde et langtidsprogram, hvori indgik modernisering af de taktiske atomvåben i Europa. I foråret 1979 havde særlige arbejdsudvalg udarbejdet konkrete planer for våbentyper, antal og køreplan for moderniseringen, som blev effektueret i de næste år. Blandt de mest omtalte blev den såkaldte dobbeltbeslutning fra december 1979, gående ud på at NATO ville påbegynde opstilling af 572 missiler af nyskabende karakter i Vesteuropa ved udgangen af 1983, med mindre der forinden var indgået en aftale med Sovjetunionen om tilbagetrækning af nogle af de sovjetiske missiler, der ellers lå inden for for SALT 2-aftalen. En sådan aftale lykkedes det ikke at indgå, idet forholdet mellem supermagterne mellem 1979 og 1983 blev dramatisk forværret.

Den 28. december 1979 invaderede Sovjetunionen Afghanistan med en styrke på 100.000 soldater. Invasionen affødte massiv fordømmelse i FN og bragte Sovjetunionen i en politisk isolation, som også bidrog til at svække dens position i det overordnede forhold til USA. Præsident Carter indførte omgående økonomiske og politiske sanktioner og opfordrede sine allierede til at gøre det samme. Dermed var det stemningsomslag væk fra afspændingen fuldbyrdet, som længe havde været undervejs i den amerikanske opinion. Senatet nægtede at ratificere SALT 2, og de planlagte SALT 3-forhandlinger blev skrinlagt. I efteråret 1980 blev den mere konservative Ronald Reagan valgt til ny amerikansk præsident, ikke mindst på løfter om konfrontation og omfattende oprustning. En meget stærk amerikansk oprustning blev da også gennemført i de næste år, lige som krigsretorik blev stærkt fremtrædende. Ifølge den netop udkomne rapport fra Dansk Institut for Internationale Studier var Warszawapagtens ledere så opskræmte over den nye amerikanske politik, at de alvorligt frygtede et kernevåbenangreb og i 1983 satte deres styrker i højeste alarmberedskab. DIIS kalder diplomatisk USA og NATOs politik på denne tid for „en ikke ufarlig vestlig politik“. Det er i dag kendt, at en vagtha-

vende sovjetisk officer natten mellem den 25. og 26. september ifølge sin forholdsordre skulle have affyret det samlede sovjetiske atomarsenal som svar på en (fejlagtig) melding fra det sovjetiske varslingsystem om, at et amerikansk angreb var undervejs. Officeren efterkom ikke ordren. En erkendelse af, at den højspændte situation var yderst farlig, bredte sig efter 1983 også i den amerikanske lejr. Forinden havde Reagan dog nået at annoncere verdenshistoriens hidtil største oprustningsplan The Strategic Defence Initiative (SDI). Der var tale om et rumforsvar baseret på atom-, laser-, partikel- og andre våben i et gigantisk system, som kredsede omkring jorden én gang for alle skulle fjerne alle trusler mod USA og af samme årsag ville fjerne den trussel om gensidig udslettelse, terrorbalancen, som ellers blev anset for at bære hovedansvaret for, at atomkrigen ikke var brudt ud. Planerne nåede inden for de næste år til et eksperimenterende stadie.

Udenrigs- og sikkerhedspolitikken stod imidlertid på tærskelen til grundlæggende ændringer. Startskuddet gik, da Mikhail Gorbatsjov blev generalsekretær for Sovjetunionens kommunistparti den 11. marts 1985 og påbegyndte den nyorientering, der førte til koldkrigens afslutning. Udenrigspolitisk søgte han at standse oprustningen gennem hensigtserklæringer, forhandlingsudspil og ensidige nedrustningsskridt. I oktober 1986 mødtes Gorbatsjov og Reagan i Reykjavik, og selvom mødet ikke mandede ud i nogen konkret aftale, viste de to ledere sig ikke desto mindre at være på bølgelængde. Et gennembrud i supermagternes nedrustningsforhandlinger kom senere samme år i Geneve, og endelig et halvt år senere blev det internationale sikkerhedspolitiske klima afgørende ændret. Under indtryk af stor sovjetisk imødekommenhed nåede USA og Sovjetunionen i efteråret 1987 frem til en aftale, der indebar skrotning af de 572 euromissiler og de sovjetiske mellemdistancemissiler. I kølvandet herpå fulgte andre nedrustningsaftaler. Næsten et tiårs international spænding var afløst af nedrustning og normalisering af forholdet mellem øst og vest.

Gorbatsjovs indenrigspolitiske reformer førte samtidig utilsigtet til, at de østeuropæiske kommunistiske regimer og i sidste ende også Sovjetunionen brød sammen. For de fleste østeuropæiske landes vedkommende skete det i løbet af efteråret 1989, hvor regeringerne blev væltet gennem folkelige opstande. DDRs sammenbrud banede vej for den tyske genforening i 1990, og den kolde krig blev på CSCE-mødet i København december 1990 erklæret for afsluttet. Den 31. marts 1991 blev Warszawapagten erklæret opløst. I 1991 blev Sovjetunionen opløst efter et mislykket kup mod Gorbatsjov.